

Є. О. Кравченко

Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара**ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 1930-х рр.
ЗА ДАНИМИ ЗАРУБІЖНОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Проаналізовано провідні тенденції, характерні для демографічної історії України 1930-х рр. в новітній історіографії. З'ясовано головні складові джерельної бази з теми, уведеної до наукового обігу протягом останнього часу. Показано всю неоднозначність кількіс-

них оцінок втрат народонаселення радянської України в 1930-ті рр. та методологічні причини такого явища.

Ключові слова: історіографія, історична демографія, радянська статистика, репресії, голодомор, статистичний метод та новітні засоби обчислень.

Кравченко Е. А. Демографические потери населения Украины в 1930-х гг. по данным зарубежной и отечественной историографии.

Подан анализ ведущих тенденций в новейшей историографии, характерных для демографической истории Украины 1930-х гг. Выявлены основные составляющие источниковой базы этой темы, что были введены в научный оборот в последнее время. Показано всю неоднозначность количественных оценок по-

терь народонаселения советской Украины в 1930-е гг. и методологические причины такого явления.

Ключевые слова: историография, историческая демография, советская статистика, репрессии, голодомор, статистический метод и новейшие средства расчета.

Kravchenko Ye. O. Demographic losses of Ukraine's population in the 1930s. according to foreign and domestic historiography.

The analyses of main trends in the modern historiography, which characterize demographical situation in Ukraine in 1930-s is done. The main components of the source base of this topic that have been introduced into scientific circulation in recent years are found out. The ambiguity of quantitative estimates of the population-loss in the Soviet Ukraine during 1930-s and methodological reasons for this phenomenon are shown. There was emphasized the need for the introduction to the researched theme a new methods of working with statistical sources. Important in this context is the legacy of «knights Ukrainian statistics» (Ptukha, Khomenko, Korczak-Chepurkivskyy). It was posed the problem of holistic review of historical and demographic

changes in the structure and growth of population in the Ukrainian territory both 1930s and throughout Soviet history. Only then we could talk about the degree of qualitative changes of Ukrainian society due to the increased mortality of 1930s. The holistic picture has to take into account the number of deaths among victims of repression and people, who were interned to the special squads, among whom mortality was the most mass. Also made a point of striving to involve in further scientific research new calculation system with using information technology.

Keywords: historiography, historical demography, statistics Soviet, repression, famine, statistical methods and new means of calculation.

Близько трьох десятиліть пройшло з часу діяльності комісії Джеймса Мейса наприкінці 1980-х рр. з приводу надання відомостей міжнародному загалу щодо страшних втрат українського народу під час «Великого Голоду» 1932–1933 рр. Тоді ж було оприлюднено результати так званого «репресованого» перепису 1937 р., який відкрив очі на демографічну ситуацію 1930-х рр. у СРСР. Проте історики й зараз доволі неоднозначно характеризують цю трагічну епоху. При цьому вони використовують різні джерела, різні статистичні методи обчислень, іноді досить суттєво розходяться в цифрах. Також різниться й загальна демографічна картина в Радянському Союзі й Україні у той час.

Актуальність цієї розвідки пояснюється болуною спадщиною сталінізму, за якої ми маємо існувати. Тим паче залишається безліч проблемних та вузлових питань, на які дослідники до сих пір не

можуть дати однозначної відповіді. Демографічний процес на радянських теренах у 1930-ті рр. – одна з таких невирішених проблем, яка не знайшла свого остаточного розв'язання на сторінках спеціальної наукової літератури. Перше, що видає подібний стан речей – це різні кількісні показники в оцінках втрат народонаселення, що тим чи іншим шляхом відображають масштаби величезної соціальної катастрофи народів Радянського Союзу. Висвітлення подібної історіографічної проблематики важливе не тільки з точки зору прямих та непрямих доказів жахить сталінського режиму. Дотично тема демографічних втрат у ті роки торкається концепту тоталітарності взагалі.

Метою даної статті буде, по-перше, встановлення кола спеціальних наукових праць із питань демографічних втрат українського народу під час колективізації та розгортання сталінських репре-

сивних операцій; по-друге, аналіз через історіографічний матеріал вузлових проблем обчислення кількості населення у той час та демографічної динаміки в СРСР у 1930-х рр.; по-третє, з'ясування складових джерельної бази істориків і демографів-фахівців із вивчення цієї проблеми.

Для початку слід зазначити, що терени Української СРР є оптимальними для дослідження демографічних процесів 1930-х рр. у СРСР загалом. Україна чи не найбільше постраждала від сталінської політики, а з іншого боку мала досить налагоджену систему обліку, здатну охопити майже все населення. Цей аспект цікавий з більш глобального погляду, оскільки загалом необхідно зрозуміти як працювали радянські органи влади в ті часи. На думку французького дослідника А. Блюма, саме історія розвитку Статистичного управління СРСР відображає вплив сталінської політики на наукове та адміністративне життя країни [3]. Його монографія відіграла важливу роль у поновленні дискусії про рівень тоталітарного контролю над людиною, започаткованої ще в 1950-ті рр. німецьким філософом єврейського походження Ханною Аренд [2].

За свідченням сучасної української дослідниці Ірини Терлецької, дослідження демографічних втрат від Голодомору та репресивної політики зараз є одним із найбільш перспективних і затребуваних напрямів сучасної вітчизняної історіографії [22]. Проте на українських теренах такі розвідки є скоріше винятком, ніж яскравим прикладом.

На мою думку, проблема визначення ступеня вивченості демографічної історії УРСР 1930-х рр. лежить у декількох площинах. По-перше, це загальна спрямованість досліджень. Більшість демографів повертають питання у ракурсі висвітлення трагедії Голодомору – Геноциду, відриваючи увагу від доволі специфічної динаміки населення УСРР в 1930-х рр. По-друге, фахівці по-різному оцінюють ступінь репрезентативності джерел, а саме статистичних матеріалів тих років. Звідси маємо розходження в рівнях оцінки та інтерпретації природного руху населення та відмінності у визначенні ступеня впливу на останній екзогенних факторів.

Для початку окреслимо провідні праці про динаміку народонаселення УРСР в 1930-х рр. Для цього визначимо їх джерельну базу, перш за все, ступінь використання дослідниками демографічної статистики.

Загалом демографічна статистика – досить складний науковий напрям, і відповідно комплекс джерел, особливо щодо методології та засобів використання теорії на практиці. В основі прикладних історико-статистичних досліджень як у фіксації, так і в інтерпретації матеріалу найчастіше лежить так званий «статистичний метод». Ця

назва сягає корінням ще у XVIII ст. Власне трактування вона отримала і в радянській демографії та соціальній статистиці. Зокрема український радянський дослідник М. В. Птуха спеціально торкнувся цього питання [21]. Для використання статистичного методу потрібна розлога вибірка матеріалу та типологічних таблиць із визначеними рядками характеристик. Розглянемо наявність джерел, потрібних для генеральної вибірки статистичного матеріалу, котрі використовують фахівці з питань демографічної історії 1930-х рр. Такий широкий ряд матеріалу використовують у якості історичних джерел для різноманітних розрахунків. По-перше, це три загальносоюзних переписи населення, які здійснювалися Центральним статистичним управлінням СРСР (з 1931 р. – Центральним управлінням народногосподарського обліку) у 1926, 1937 та 1939 рр.

Відразу постає питання про ступінь вірогідності таких джерел. Перепис 1926 р. більшість дослідників визначають як найбільш якісний, оскільки він був проведений фахівцями земської статистики колишньої Російської імперії. Першим, хто спробував проаналізувати його результати, став «лицар» української статистики Ю. Корчак-Чепурківський. Наприкінці 1920-х рр. він зіставив кількість дітей до 5 років по Україні за переписом 1926 р. з даними народжень за два попередні роки і прийшов до висновку, що цифри за обліком населення зменшено. За оцінками демографа недооблік немовлят у віці до трьох років складав 11,9 % [7, с. 67].

Незбігання розрахунку Ю. Корчак-Чепурківського та даних перепису 1926 р. радянський дослідник М. Птуха пояснював слабким обліком смертності [20]. Ця дискусія зашилась незакінченою. Подолати надмірну акумуляцію вікової структури першого загального радянського перепису намагався представник французької демографічної школи Ж.-Н. Бірабен. Він спробував вирішити завдання стосовно безперервного ряду кількісних показників населення за окремі роки у вікових співвідношеннях [24].

Згодом американський демограф С. Максудов лише поправив Бірабена на 100 тисяч осіб у нижчому ряду вікової структури [18, с. 58]. Американський дослідник середини ХХ ст. Ф. Лорімер вніс деякі коригування до перепису. На його думку, різниця в розрахунках у віці до одного року склала 4,2 %, а у віці одного року – 8,2 % [25, с. 134]. Той же С. Максудов лише допускав, що загальна похибка в розрахунках населення за переписом 1926 р. склала приблизно 0,5 % (тобто більше 700 тис. осіб) [17].

Російські дослідники Є. М. Андреев, Л. Є. Дарський та Т. Л. Харькова останніми провели поправку перепису для чисельності населення у віці

0,1 та 2 років у розмірі 8,2 % або 700 тис. осіб у загальносоюзному масштабі [1, с. 35].

Колектив сучасних українських дослідників (Т. Боряк, О. Воловина, А. Ковбасюк, Н. Левчук, О. Рудницький) у статті «Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки» використовують методику розрахунку Ю. Корчака-Чепурківського. Як наслідок, вони отримали ймовірну кількість незареєстрованих у переписі дітей віком до 4 років числом в 242,8 тис. осіб (0,8 % від загальної кількості населення) [13, с. 91].

Перепис 1937 р. вітчизняна історіографія називає репресованим. Його матеріали тривалий час були засекречені і стали відкритими широкому загалу лише наприкінці 1980-х рр. Саме цей перепис відкрив величезні людські втрати від цілеспрямованої політики сталінського керівництва. Проте дані перепису збереглися не повністю та не містять інформації про статеві-віковий склад населення кожної республіки. Військовослужбовці та спецконтингент включалися до чисельності республік. Радянський дослідник Ф. В. Лівшиц оцінював недооблік населення за переписом у 450 тисяч осіб, тобто 0,3 % від загальної кількості [14].

Вже згаданий колектив дослідників Є. М. Андрєєв, Л. Є. Дарський та Т. Л. Харькова не знайшов відносних гіпотез щодо корекції результатів перепису, а тому провели її лише для Російської Федерації. За їхніми розрахунками, загальний недооблік становив 0,43 % (знову використовувалося додавання до наймолодшого покоління) [1, с. 45]. Різниця між сумою чисельності одинадцяти республік та чисельністю СРСР у цілому складала, за їхніми розрахунками, 1 686,7 тис. осіб або близько 1 % населення (до того ж мала місце проблема фіксації спецконтингенту та військовослужбовців) [1, с. 47]. Дана поправка використовується укладачами статті «Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки», а також ними враховано перерозподіл військовослужбовців задля усунення статево-вікової диспропорції [13, с. 91].

За переписом 1939 р. уперше на всій території Радянського Союзу враховувалось як постійне, так і належне населення на той час (16 січня 1939 р.). Для підвищення точності підрахунків було введено контрольний бланк для осіб, які перебували поза місцем проживання. Проте факт фальсифікацій та політичної заангажованості перепису є загально визнаним, що викликає необхідність часткової корекції його матеріалів. Є. М. Андрєєв, Л. Є. Дарський та Т. Л. Харькова наполягають на тому, що кількість населення за переписом 1939 р. штучно підвищена на 0,95 % [1,

с. 54]. Хоча Сергій Максудов вважає таку цифру дещо завищеною та висловлює більшу довіру до відкритих контрольних бланків [16].

Автори статті «Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки» при коригуванні чисельності населення за переписом виходили з кількості цивільних мешканців із додаванням спецконтингентів та елімінували необґрунтовано високі поправки. За їхніми розрахунками поправка на недооблік населення становить 0,3 %, а для контрольних бланків використано поправку Є. М. Андрєєва, Л. Є. Дарського та Т. Л. Харькової [13, с. 92].

Окрім матеріалів перепису можна виділити такі види джерел із демографічної історії СРСР, зокрема УРСР, у 1930-х рр., що використовувалися істориками: акти реєстрації народжуваності та смертності в окремих республіках; таблиці народжуваності та смертності, складені радянськими статистиками, зокрема Ю. Корчаком-Чепурківським (хоча їх можна також частково віднести й до історіографії питання); окремі документи, які містили списки спецконтингентів та розстріляних, знайдені після відкриття нових архівів (наприклад, Смоленський архів до 1980-х років використовувався західною історіографією як місце зосередження провідних джерел із демографічної історії 1930-х рр.); матеріали підготовчих та кон'юнктурних переписів цих років.

Якщо розглянути акти реєстрації народжуваності та смертності за 1930-ті рр., то відкритим залишається питання ступеню їх вірогідності. Адже загально визнаним є той факт, що не всі республіки Радянського Союзу охоплювалися народногосподарським обліком у повній мірі. Станом на 1927 р. регулярність фіксації природного руху населення була характерна лише для європейської частини країни, а такі республіки, як Киргизія, Узбекистан, Таджикистан взагалі не мали постійної реєстрації [13, с. 88].

За свідченнями вищезгаданих російських демографів Є. М. Андрєєва, Л. Є. Дарського та Т. Л. Харькової, на території УРСР у 1934 р. системою обліку охоплювалось 97,5 % населення, з них 99,6 % міського населення та 97,5 % сільського населення [13, с. 90]. На жаль, чітких даних у цьому плані за попередні роки не знайдено, проте відомо, що з 1935 р. систематична фіксація народжень та смертей в органах реєстрації актів громадянського стану поліпшилась до стовідсоткового показника [13, с. 91]. Також слід звернути увагу, що на постійний облік населення впливали висилки та депортації, коли значна кількість осіб залишала свої місця проживання. В таких випадках всі документи направляли до «спецкомендатур» НКВС. Як свідчить російський дослідник Сергій

Максудов, соціальна катастрофа 1932–1933 рр. дестабілізувала радянську систему обліку населення взагалі [18, с. 128].

Окрім суто об'єктивних причин, ситуація погіршувалась ще й прагненням місцевої влади зменшити масштаби людських втрат. Тоді ж демографічна інформація не публікується на сторінках офіційних видань. Не відкидаючи необхідність додаткового коригування, сучасні дослідники все-таки висловлюють довіру до наявного статистичного матеріалу та називають тогочасний облік більш-менш сталим [13, с. 85].

Отже, джерельна база з даного питання, залучена істориками-фахівцями, доволі репрезентативна. Особливо це характерно для європейської частини СРСР, зокрема для Української Радянської Соціалістичної Республіки. Проте більшість дослідників порушувала питання щодо ступеня їх вірогідності, а отже надавала різні розрахунки та власне ставлення до цієї проблеми.

Одним із важливих аспектів у рамках досліджуваної теми, порушуваних в історіографії, є механічний та природний рухи народонаселення УРСР в роки перших п'ятирічок.

Для початку слід вказати, що так зване українське питання демографічних втрат постає майже в кожного дослідника, котрий торкається загалом історії народонаселення сталінського періоду. Слід вказати на ключові риси, характерні для історіографії з даної теми. По-перше, відкриття архівів ЦСУ (ЦУНГО) дозволило історикам побачити більш системну картину, а тому розгляд слід сконцентрувати на сучасній історіографії питання, хоч і з певними екскурсами до праць фахівців середини та другої половини ХХ ст. По-друге, характерним для новітньої історіографії є незначні розходження в оцінках надсмертності в цей період (до 0,5–2 мільйонів), що пояснюється різними методиками розрахунків.

Уперше розрахунки втрат народонаселення радянської України в сталінський період були здійснені демографом Ю. А. Корчаком-Чепурківським. Він довів, що загальна чисельність населення радянської України за 1930-ті рр. скоротилася на 4 млн осіб [8, с. 126]. Проте до кінця 1980-х рр. першість у дослідженнях тримала зарубіжна історіографія, у тому числі діаспорна. Найвідомішим дослідником у цьому плані став англієць Роберт Конквест, який одним із перших відкрив світовому загалу проблему Голодомору та репресій. Наприклад, у своїй монографії «Жнива Скорботи» він подав величезні цифри загиблих від голоду селян, в тому числі 5 млн загинуло на території України [6]. На думку С. Максудова, ці дані насправді не стали результатом серйозного наукового дослідження. Згодом сам Роберт Кон-

квест на сторінках англійського журналу «TLS» підкреслив, що завищив втрати населення в роки Великого терору у 3–5 разів [16].

Найякіснішим дослідником демографії радянського періоду на Заході у першій половині ХХ ст. став американський соціолог та демограф Франк Лорімер. Він уперше, не рахуючи Ю. Корчаком-Чепурківського, відкоригував однорічні зведення чисельності населення за переписом 1926 р., провів перестановку за віком чисельності жінок та чоловіків, використовуючи коефіцієнти прожиття таблиць смертності, складені для Європейської частини СРСР у 1926–1927 рр., відкоректовані його учнем Анслеем Дж. Кулом [25, с. 109]. Проте це більше стосувалося території Російської Федерації. Саме для українських земель за методикою Лорімера такі розрахунки здійснили французькі вчені, зокрема вищезгаданий Ж.-Н. Бірабен. Їхні оцінки зафіксували такі втрати: 2 914 тис. осіб старше 12 років та 1 458 тис. дітей до 12 років [24]. Еміграцію українців в 1927–1939 рр. французькі вчені оцінюють у 930 тис. [1]. Згідно з твердженням С. Максудова, в подальшому поправка на міграційні процеси стала наріжним каменем для дискусій серед багатьох фахівців [17].

Третьою системою обчислення став тип Є. М. Андреева, Л. Є. Дарського та Т. Л. Харькової, які повністю змінили систему демографічних даних, спираючись на математичну статеву-вікову поправку трьох загальносоюзних переписів. За допомогою методу багаторазових вікових перестановок кожного покоління вони збалансували нові дані, створивши нову несуперечливу систему демографічних показників [1, с. 152]. Проте знову ж такі розрахунки були орієнтовані на Російську Федерацію.

Ще один представник зарубіжної історіографії, Стівен Уїткрофт, спробував опертись в оцінках втрат на офіційні демографічні дані. До відкриття архівів це призводило до того, що він фактично заперечував факт голоду, пояснивши деяке збільшення смертності хворобами (малярією та туберкульозом). Він також використав дані українських радянських статистиків (Ю. О. Корчака-Чепурківського, М. В. Птухи, А. П. Хоменка) [23]. Західний дослідник знову більшу увагу акцентував на загальнорадянських втратах, однак, на думку Сергія Максудова, не врахував підвищену надсмертність розкуркулених селян [16].

Загальноновизнаною дослідницею демографічних процесів радянського періоду є сучасна російська дослідниця Валентина Жиромська. Її остання монографія «Основные тенденции демографического развития России» торкається питання демографічного розвитку України в 1930-ті рр. На основі статистичних матеріалів В. Б. Жиром-

ська доводить, що від політики колективізації постраждало як місто, так і сільські поселення всупереч популярній тезі про «острівки райського благополуччя» посеред стихії голоду [4, с. 79]. Дослідниця відзначає, що смертність в Україні від Голоду становила в 1933 р. 2,9 млн осіб, проте голодні смерті були і в попередньому, і в наступному році [4, с. 73]. В монографії фіксується негативний приріст населення в 1933 р. на прикладі деяких українських областей. Так в Київській він склав 417,4 тис. осіб, у Харківській – 416,6 тис., у Вінницькій – 182,9 тис., а на Дніпропетровщині населення зменшилося на 125,5 тис. осіб [4, с. 79]. Навіть невисока народжуваність анулювалася мертвонародженнями, чисельність яких зросла в усіх голодуючих районах [4, с. 80].

Досить цікавим є розгляд В. Б. Жиромською проблеми визнання Голодомору на українських теренах як геноциду. Заперечуючи цей факт, що характерно для всієї російської історіографії, вона наводить факти про інші постраждалі республіки. Населення там було поліетнічним (як і на теренах України), а в деяких місцях українці несли менший тягар ніж інші народи СРСР (в Азово-Чорноморському краї та Курській області їх чисельність навіть підвищилася) [4, с. 80]. З цією тезою ще зіштовхнеться українська історіографія. Також у монографії розглянуто внутрішню та зовнішню міграції населення в ті роки, їхню статеву-вікову структуру, зміну природного руху населення та репродуктивну поведінку поколінь. Наприклад, доведено, що віковий склад мігрантів в УРСР мав велику частку дітей та підлітків [4, с. 98]. Велика користь цього дослідження в тому, що В. Б. Жиромській вдалося вписати цей демографічний катаклізм у загальний розвиток народонаселення Радянського Союзу та побачити всі її впливи на демографічній модернізації радянського суспільства.

Далі звернемося до сучасної вітчизняної історіографії з проблеми та її оцінки щодо втрат та руху народонаселення Радянської України.

Визнаним фахівцем у дослідженні теми став київський дослідник Станіслав Кульчицький. Він одним із перших в українській історіографії розпочав дослідження репресивної практики радянської держави. Разом із Сергієм Максудовим він опублікував ще в 1991 р. в «Українському історичному журналі» статтю, присвячену розгляду даних щодо втрат населення України під час Голодомору. Автори взяли до уваги різницю в населенні УРСР за офіційними даними переписів 1926 та 1937 років у 538 тис. осіб [9, с. 5]. Далі вони скоригували відомості РАГСів щодо смертності та народжуваності лише за 1933 р. та отримали такі дані: зареєстровано народжень 470,7 тис.

осіб, смертей – 1 850,3 осіб, природний приріст за рік становив – 1 379,6 осіб [9, с. 7].

За допомогою середнього арифметичного дослідники виключили нормальну смертність та отримали демографічний дефіцит у 4 581 тис. осіб [9, с. 8]. Проте надалі думки істориків розходяться щодо сальдо міграційного балансу. У відомій доповідній записці керівників ЦУНГО від 19 серпня 1937 р. зазначалося, що сальдо міграційного балансу за десятиріччя між переписами зводилося з великими втратами для України у 1 343 тис. осіб [16]. На думку С. Кульчицького, ця цифра може відрізнитися від справжньої на десятки, якщо не на сотні тисяч у той чи інший бік. Дослідник відняв від даних демографічного дефіциту негативне сальдо міграційного процесу та отримав прямі втрати від Голодомору. З урахуванням помилок демографічного обліку 1930-х рр. при визначенні природного і механічного руху населення, справжні втрати коливались у діапазоні від 3 до 3,5 млн осіб [10, с. 80].

Однак Сергій Максудов наголосив на нульовому міграційному балансі протягом розглянутого десятиріччя, а звідси втрати від голоду 1933 р., згідно з цим, становлять від 4 до 4,5 млн осіб [16]. Якщо ще й додати кількість ненароджених, то повні демографічні втрати знаходяться, за оцінкою С. Кульчицького, в інтервалі від 4,3 до 5 млн осіб [9, с. 9]. З відкиданням міграційного балансу, як це робить С. Максудов, повні демографічні втрати лише від голоду на території України становлять 5,5–6 млн осіб [16].

Початок ХХІ ст. характеризується для української історіографії відкриттям певних білих плям із демографічної історії 1930-х рр. Наприклад, донецьким дослідником В. Нікольським було встановлено загальне число заарештованих в 1930-х рр., котре налічувало 651 123 тис. осіб [19, с. 147]. У науковій літературі також висвітлюються нові аспекти проведення «Великого терору» та розкуркулення селян [22].

Нові сучасні погляди на демографічні процеси 1930-х рр. в Україні містяться у збірнику матеріалів міжнародної наукової конференції, проведеної у Києві 25–26 вересня 2008 р. на тему «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка» [12]. Нас, перш за все, цікавлять матеріали виступів фахівців Інституту демографії України Наталії Левчук та Елли Лібанової, а також професора з Північної Кароліни Олега Воловини. Розвідка Елли Лібанової «Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років» є досить ґрунтовною та змістовною [15]. Хоча на самому початку авторка зазначила, що не прагне розкрити методики розрахунків. Це, на мій погляд, є суттєвою вадою роботи. Досить тенденційним є порівняння

Е. Лібановою динаміки народонаселення радянської України та західноукраїнських земель. Окремо нею розглянуто питання смертності протягом кінця 1920–1930-х рр., зокрема вказано, що середньорічна кількість смертей протягом 1929–1931 рр. перевищена у 3,7 рази за офіційними даними і в 6,1 рази – за оціночними [15, с. 269].

Проте авторка не зазначила, яким саме чином нею було зроблено розрахунки та, власне, на які офіційні дані вона спиралась. Цікаво дослідницею подана динаміка смертності сільських та міських жителів. До початку голоду загальна частка смертності селян становила 80–84 %, а у 1933 р. вона зростає до 92 % [15, с. 272]. Абсолютне число померлих селян становило 3,6 млн осіб, а городян – 270 тис. осіб. Також Е. Лібанова подала коефіцієнти смертності. Для міського населення підвищення відбулося у 2,3 рази, порівняно з 1931 р., а для сільського – в 7,4 рази. Одним із позитивних моментів роботи є відображення динаміки очікуваної тривалості життя за статеві-віковим принципом. Наприклад, для 1933 р. даний показник становив 4,4 роки для чоловіків і 6,5 років для жінок [15, с. 273]. Також Е. Лібановою розглянуто катастрофічне падіння народжуваності в Україні у 1932–1933 рр. у вигляді екстремальних кривих по відношенню до інших років. Загальну оцінку від втрат унаслідок Голодомору авторка оцінила в 4,5 млн осіб, з них – 3,4 млн через підвищену смертність, а ще 1,1 – через знижену народжуваність [15, с. 274]. Причому авторка констатувала, що ця подія спричинила западину в статеві-віковій піраміді не меншу, ніж Друга світова війна.

У розвідці Олега Воловини «Втрати від Голодомору: методологічні проблеми та науково-дослідницькі задачі» вказано на провідні методологічні складнощі у розгляді динаміки народонаселення, а також розглянуто загальні варіювання оцінок демографічних втрат у діапазоні від 2,6 до 10 млн осіб, наголошено на складності поєднання історичного та демографічного профілів досліджень [26, с. 285]. Автор стверджує необхідність якомога ширшого уведення до наукового обігу нових джерел з даної теми. Він звернув увагу на дискусію щодо визнання трагічних подій 1930-х рр. Геноцидом українського народу. Також дослідник провів порівняльний аналіз втрат України та Російської Федерації за матеріалами розвідок Р. Девіса та С. Уїткрофта. Наприклад, за червень 1933 року Україна втратила 1,9 млн осіб у чистому показнику смертності, коли Росія – лише близько 42 тис. [26, с. 289].

Автор не оминув увагою і розгляд статево-вікової структури населення, спираючися на дані Інституту демографії та соціальних досліджень. У висновках Олег Воловина наполягає на необхідності об'єднання зусиль демографії та історії у

розгляді ретроспекції втрат, а також на важливості регіональних досліджень з даної теми [26, с. 290].

У статті Наталії Левчук «Надсмертність та зниження тривалості життя в Україні внаслідок Голодомору 1931–1933 років» для визначення рівня смертності та дожиття населення було проаналізовано динаміку смертності до початку політики «великого перелому» та під час голоду [12]. За матеріалами Ю. О. Корчака-Чепурківського, М. В. Птухи, та А. П. Хоменка авторкою розглянуто динаміку поколінь, рівня дожиття та загального коефіцієнта смертності на українських землях до 1928 р. включно. Нею також зроблено порівняння даних показників з такими ж для Західної Європи.

Далі Н. Левчук подала динаміку абсолютної кількості смертей кінця 1920-х – початку 1930-х рр. За авторськими підрахунками, зростання кількості померлих було набагато більшим, ніж за офіційними матеріалами: кількість померлих у 1932 р. становила 795,4 тис. осіб, а в 1933 р. сягала 3,6 млн осіб [12, с. 320]. Щодо динаміки сільського та міського населення, а також рівня статево-вікової структури дослідницею приведені таблиці та розрахунки з попередньої статті Лібанової [12, с. 322].

Матеріали доповіді Ірини Курило та Наталії Рингач «Особливості динаміки народжуваності у 1930-ті рр. ХХ ст. та її детермінанти» демонструють поступальність фертильності українців протягом несприятливого періоду «великого перелому» та індустріалізації [11]. Авторками використовуються дані Ю. Корчака-Чепурківського про рівень народжуваності та кількість проведених абортів у 1920-х рр. При цьому констатується, що в першій половині 1930-х рр. загальний коефіцієнт народжуваності знизився на 17,8 % (або в середньому на 3,8 % щорічно) [11, с. 330]. Для цього періоду була характерна ознака планування сім'ї – обмеження харчування. Це також показує зменшення абортів на селі в 1933 р. (на 65 тис.), порівняно з 1932 р. [11, с. 334]. Проте вже протягом наступного п'ятиріччя після голоду народжуваність зростала (сумарний коефіцієнт зріс більш ніж на 4/5) [11, с. 334]. Слід зазначити, що останні дві публікації не відкривають авторських методик розрахунку, що зумовлює певні складнощі при з'ясуванні ступеня їх вірогідності.

Роботою, яка відкрила науковий дискурс 2010-х рр., став спільний з українськими, російськими та канадськими фахівцями збірник робіт під редакцією В. В. Кондрашова «Современная российско-украинская историография Голода 1932–1933 гг. в СССР». У цій роботі історики підсумували наслідки дослідження великої соціальної катастрофи 1930-х рр. за умов відкритості джерел та наростання політизації теми. Зокрема,

розглянуто методологічні підходи та прийоми до дослідження теми Голоду 1932–1933 рр., особливо регіональний та загальний виміри розгляду даної проблематики.

У демографічному плані цікавий матеріал вищезгаданого С. Кульчицького під назвою «Голодомор как геноцид», де викладені найновіші його погляди на втрати народонаселення України в ті роки. Вони не досить сильно змінилися з часів спільної статті з С. Максудовим, виданої на початку 1990-х рр. Загальна цифра втрат становила 4,649 млн осіб, а з поправкою на неточність обрахунків – 4 млн осіб [5, с. 95]. С. Кульчицький порівнює зміни в кількості різних етносів Радянського Союзу. Якщо чисельність в 1926 р. бралася за 100 %, то внаслідок Голоду в 1937 р. цей показник став: у вірмен –125,5 %, у татар – 125,2, у росіян – 120,7, казахів –72,3, українців – 84,7 % [5, с. 95].

Зростання чисельності росіян дослідник вважає не наслідком природного руху населення, а згоранням політики коренізації в радянській Росії. Тоді ж українці з білорусами записувалися працівниками місцевих статистичних органів як росіяни. Ця теза опонує до вищезгаданого доказу відсутності явища геноциду українців, висунутого російською дослідницею В. Б. Жиромською. Бо таким чином розпадається вся конструкція про зростання чисельності українського населення в деяких районах поза межами СРСР. За основу більш сучасних даних С. Кульчицький вважає розрахунки директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України С. І. Пирожкова, що дорівнювали 4,9 млн осіб втрат за період 1929–1939 рр. [5, с. 96].

Праця колективу сучасних українських дослідників Н. Левчук, Т. Боряк, О. Воловини, О. Рудницького, А. Ковбасюк «Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки», видана цього року в Українському історичному журналі, завершує розгляд сучасної української історіографії втрат народонаселення України в 1930-ті. Автори статті прийшли до висновку, що за відносними втратами населення від Голоду на 1 тис. осіб Україна посіла друге місце серед постраждалих республік. Всього близько 8,7 млн смертей у СРСР пов'язано з політикою колективізації [13, с. 87]. Визначено, що діапазон людських втрат УРСР внаслідок Голоду лежить у межах від 2,6 до 5 млн осіб [13, с. 87]. Фахівці зазначають, що новим витком у дослідженнях подібної проблематики стане дослідження динаміки населення міста, адже воно також постраждало від сталінської політики. Конче необхідним є вивчення міжпоселенської диференціації втрат у 1930-ті рр. Тому автори намагалися достовірно показати ці втрати для міста та села окремо з урахуванням статеві-вікової структури.

Велике значення має використане коригування статистичних джерел, особливо матеріалів трьох всесоюзних переписів, про що було вказано вище. Слід звернути увагу на методику розрахунку втрат, які включали такі етапи:

1. Корекція чисельності та статеві-вікового складу населення за даними переписів та міського обліку 1931 р.
2. Відновлення та корекція статистики природного руху населення.
3. Відновлення та корекція міграційної статистики.
4. Визначення змін загальної чисельності населення в ці роки.
5. Реконструкція чисельності населення за статеві-віковою структурою за кожен міжпереписний рік.
6. Розрахунки гіпотетичних некривових чисел народження і померлих.

Показано роль приписок до населення республіки утримуваних в таборах. Так, наприклад, у перепису 1939 р. перерозподілено до населення України 383,6 тис. осіб [13, с. 93].

Важливим у плані обрахунків демографічних втрат є матеріали про природний та механічний рух населення. Автори вищезгаданої праці відзначають, що недооблік був характерний як для народжень, так і для смертей. Збільшувався він саме у голодні роки. Три складові підлягали обчисленню поправок на недооблік: числа народжених, померлих дітей до одного року та померлих в один рік та старше. Недооблік смертей дорівнював до початку кризи – 7 % у містах та 12,8 % у селах, а народжуваності –1,7 та 2,7 % відповідно [13, с. 93]. У голодні роки стало значно гірше. У 1932 р. недооблік для села становив: померлих 21,9 % та 13,6 % народжуваних, а в містах – 8,1 та 3,2 % відповідно. Показники двох наступних років становили:

- 1933 рік: 141,2 % смертей серед селян та 11,9 % серед міщан; 45,6 % народжених у селах та 8,4 % у містах;
- 1934 рік: у містах не зареєстровано 6,4 % смертей та 2 % народжених, а в селах – 10,5 та 5,3 % відповідно [13, с. 93].

Щодо механічного руху населення, то автори статті відмічають, що для його реконструкції потрібно створити динамічні ряди міграційного руху міського населення України в ті роки. Для цього можуть слугувати:

- щорічне сальдо міграції в 1927–1938 рр.;
- розподіл прибулих та вибулих за статтю та віком у 1931 та 1933–1938 рр.

Внутрішня міграція селян у місто вирахована в 3 388 тис. осіб за 1927–1938 рр. [13, с. 95]. Подібна цифра отримана від частки приросту міських поселень, помножену на абсолютну величину ме-

ханічного впливу населення із села в місто. Розглянуто дев'ять міграційних потоків у тогочасній Україні: від ув'язнених до виселення «куркулів» із Середньої Азії в УРСР у 1931 р. [13, с. 97]. Питома вага власне селян у міжпереписний період скоротилася від 81,8 до 63,3 %, коли кількість міщан збільшилася вдвічі. Загальна чисельність населення за 12 років міжпереписного часу виросла лише на 2,7 % [13, с. 98]. Доведено, що кількість жителів міст зростали за рахунок адміністративно-територіальних перетворень та механічного руху, а кількість сільських мешканців – виключно завдяки природному [13, с. 99]. Щодо втрат народонаселення, то автори підраховали, що вони становлять 4,5 млн осіб: 3,9 млн через надсмертність та 586 тис. – ненародженими. 90 % людських втрат припали на 1933 р. Сільське населення за рахунок прямих втрат залишилося без 3,6 млн осіб, а міське – без 287,6 тис. осіб. Непрямі втрати становлять 586 тисяч осіб: 519,1 тисяча у містах та 66,9 тисяч у селах [13, с. 101]. Окрім новизни плюси розглянутої розвідки в тому, що в ній дана спроба показати на демографічному матеріалі той факт, що Голод торкнувся не лише українського села, як це раніше зображувала більшість вітчизняної та зарубіжної історіографії.

Загалом сучасна вітчизняна та зарубіжна історіографія демонструє досить широкий діапазон репрезентації та вивчення теми. Провідними її рисами й ознаками можна вважати: по-перше, ставлення до Голодомору як до найбільш фатальної події 1930-х рр., що змінила всю динаміку та структуру українського народонаселення; по-друге, досить часто в науковій літературі не враховується кількість репресованих та інтернованих до спецконтингентів осіб, смертність серед яких була найбільш масовою; по-третє, зарубіжна та російська історіографія майже завжди торкається даних щодо українських земель лише при розгляді процесу в загальнорадянському масштабі; по-четверте, у вітчизняній історіографії часто не розкриваються методики розрахунків, до того ж відчувається проблема відсутності синтетичних узагальнюючих оглядів як з демографічної історії 1930-х років, так і упродовж всього існування Радянської України, по-п'яте, простежується загальна тенденція щодо відновлення та актуалізації спадщини «цвіту» української радянської статистики (Ю. О. Корчак-Чепурківський, М. В. Птуха, А. П. Хоменко), по-шосте, нагальною стала проблема використання та удосконалення статистичного методу через залучен-

Бібліографічні посилання

1. Андреев Е. М. Демографическая история России: 1927–1959 / Е. М. Андреев, Л. Е. Дарский, Т. Л. Харькова. – М., 1998.
2. Арндт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арндт. – М., 1996.
3. Блюм А. Бюрократическая анархия. Статистика и власть при Сталине / А. Блюм, М. Меспуле. – М., 2006.
4. Жиромская В. Основные тенденции демографического развития России в XX веке / В. Б. Жиромская. – М., 2012.
5. Кондрашин В. Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / В. В. Кондрашин. – М., 2011.
6. Конквест Р. Жатва Скорби [Електронний ресурс] / Р. Конквест. – Режим доступу: http://www.belousenko.com/books/gulag/conquest_harvest_of_sorrow.htm
7. Корчак-Чепурківський Ю. О. Таблиці доживання та сподіваного життя людної УССР 1925–1926 / Ю. О. Корчак-Чепурківський. – Х., 1929.
8. Корчак-Чепурковський Ю. О. Избранные демографические исследования / Ю. О. Корчак-Чепурковський. – М., 1970.
9. Кульчицький С. В. Втрати населення України від голоду 1933 р. / С. В. Кульчицький, С. Максудов // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С. 3–10.
10. Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду / С. В. Кульчицький // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 75–85.
11. Курило І. Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки XX сторіччя та її детермінанти / І. Курило, Н. Рингач // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф. – К., 2008. – С. 325–334.
12. Левчук Н. Надсмертність та зниження тривалості життя в Україні внаслідок Голодомору 1931–1933 років / Н. Левчук // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф. – К., 2008. – С. 306–324.
13. Левчук Н. М. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки / Н. М. Левчук, Т. Г. Борjak, О. Воловина // Укр. іст. журн. – 2015. – № 4. – С. 84–112.
14. Лившиц Ф. Д. Перепись населения 1937 года [Електронний ресурс] / Ф. Д. Лившиц. – Режим доступу: http://bagira.nl/zhurnaly/rodina/1989_11/repressirovannaya-perepis.html
15. Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років / Е. Лібанова // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф. – К., 2008. – С. 266–277.
16. Максудов С. Был ли голод 1933 года геноцидом [Електронний ресурс] / С. Максудов. – Режим доступу: <http://maksudovsergei.com/index.php/kollektivizasiya/golodukraina/24-1933.html>
17. Максудов С. Некоторые проблемы изучения потерь населения в годы коллективизации [Електронний ресурс] / С. Максудов. – Режим доступу: <http://maksudovsergei.com/index.php/kollektivizasiya/19-2012-04-01-17-09-2709-27>
18. Максудов С. Потери населения СССР / С. Максудов. – Benson, 1989.
19. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Д., 2003.
20. Птуха М. В. Население Украины до 1960 г. / М. В. Птуха // Советская демография за 70 лет. – М., 1987. – С. 46–64.
21. Птуха М. В. Очерки по статистике населения / М. В. Птуха. – М., 1960.
22. Терлецька І. Державний терор в УССР-УРСР періоду сталінізму у вітчизняній історіографії початку ХХІ ст. /

I. Терлецька // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 2 – X., 2010. – С. 403–417

23. Уиткрофт С. Показатели демографического кризиса в период голода в СССР [Електронний ресурс] / С. Уиткрофт. – Режим доступу: <http://www.rusarchives.ru/publication/wheatcroft-pokazateli-demografy-crisis-golod-sssr/>

24. Biraben J.-N. Essai sur Revolution demographique de l'URSS [Електронний ресурс] / J.-N. Biraben. – Режим до-

ступу: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/pop_00324663_1960_num_15_5_6752

25. Lorimer F. The population of the Soviet Union: History and Prospects / F. Lorimer. – Geneva, 1946.

26. Wolowyna O. Holodomor losses: methodological problems and research challenges / O. Wolowyna // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф. – К., 2008. – С. 278–291.

References

1. Andreev, E. M., Darski, L. Ye., & Kharkova, T. L., 1998. *Demograficheskaya istoriya Rossii* [The demographic history of Russia]. Moscow (in Russian).
2. Arendt, H., 1996. *Istoki totalitarizma* [The Origins of Totalitarianism]. Moscow (in Russian).
3. Blum, A., & Mespule, M., 2006. *Byurokraticheskaya anarkhiya. Statistika i vlast' pri Staline* [The bureaucratic anarchy. Statistics and power under Stalin]. Moscow (in Russian).
4. Zhiromskaya, V. B., 2012. *Osnovnyye tendentsii demograficheskogo razvitiya Rossii v XX veke* [The main trends of the demographic development of Russia in the 20th century]. Moscow (in Russian).
5. Kondrashin, V. V., 2011. *Sovremennaya rossiysko-ukrainskaya istoriografiya goloda 1932-1933 gg. v SSSR* [The modern Russian-Ukrainian historiography about famine 1932 – 1933 in USSR]. Moscow (in Russian).
6. Conquest, R. *Zhatva Skorbi* [The Harvest of Sorrow] [Electronic resource]. Access: URL: http://www.belousenko.com/books/gulag/conquest_harvest_of_sorrow.htm (in Russian).
7. Korczak-Chepurkivskyy, Y. O., 1929. *Tablytsi dozhyvannya ta spodivano zhyttya lyudnosti USRR* [Surviving and hopes population lives tables in Ukrainian SSR]. 1925-1926. Kharkiv (in Ukrainian).
8. Korczak-Chepurkovsky, Yu. O., 1970. *Izbrannyye demograficheskiye issledovaniya* [Selected demographic studies]. Moscow (in Russian).
9. Kulchytsky, S. V., & Maksudov, S., 1991. Vraty naselennya Ukrayiny vid holodu 1933 r. [The loss of Ukraine's population from hunger in 1933]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian historical journal], No 2, pp. 3-10 (in Ukrainian).
10. Kulchytsky, S. V., 1990. *Trahichna statystyka holodu* [The tragic statistics of hunger]. *Holod 1932 – 1933 rokiv na Ukrayini: ochyma istorykiv, movoyu dokumentiv* [The famine of 1932-1933 in Ukraine: the eyes of historians and language of documents]. Kyiv, pp. 75-85 (in Ukrainian).
11. Kurylo, I., & Rynhach, N., 2008. Osoblyvosti dynamiky narodzhuvanosti u 30-ti roky XX storichchya ta yiyi determinanty [Features of the dynamics of fertility in 30's years of the 20th century and its determinants]. *Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukrayini: prychny, demografichni naslidky, pravova otsinka* [The Famishment of 1932-1933 in Ukraine: reasons, demographic consequences, legal evaluation] [Proceedings of the International Conference]. Kyiv, pp. 325-334 (in Ukrainian).
12. Levchuk, N., 2008. Nadsmertnist' ta znyzhennya tryvalosti zhyttya v Ukrayini vnaslidok Holodomoru 1931-1933 rokiv [Overmortality and reduced life expectancy due to Holodomor in Ukraine in 1931-1933 years]. *Ibid.*, pp. 306-324 (in Ukrainian).
13. Levchuk, N. M., Boriak, T. G., & Wolowyna, O., 2015. Vraty mis'koho y sil'skoho na-selennya Ukrayiny vnaslidok Holodomoru v 1932-1934 rr.: novi otsinky [The loss of urban and rural population in Ukraine, because of Holodomor in 1932-1934 : new estimates]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian historical journal], No 4, pp. 84-112 (in Ukrainian).
14. Livshits, F. D., 1989. *Perepis' naseleniya 1937 goda* [Census 1937] [Electronic resource]. Access: URL: http://bagira.nl/zhurnaly/rodina/1989_11/repressirovan-naya-perepis.html (in Russian).
15. Libanova, E., 2008. Otsinka demografichnykh vtrat Ukrayiny vnaslidok Holodomoru 1932-1933 rokiv [Evaluation demographic losses due to Ukraine Famishment of 1932-1933]. *Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukrayini: prychny, demografichni naslidky, pravova otsinka* [The Famishment of 1932-1933 in Ukraine: reasons, demographic consequences, legal evaluation] [Proceedings of the International Conference]. Kyiv, pp. 266-277 (in Ukrainian).
16. Maksudov, S. *Byl li golod 1933 goda genotsidom?* [Was the Famine of the 1933 year a genocide?] [Electronic resource]. Access: <http://maksudovsergei.com/index.php/kollektivizasiya/golodukraina/24-1933.html> (in Russian).
17. Maksudov, S. *Nekotoryye problemy izucheniya poter' naseleniya v gody kollektivizatsii* [Some of the study problems of the population losses during the collectivization] [Electronic resource]. Access: URL: <http://maksudovsergei.com/index.php/kollektivizasiya/19-2012-04-01-17-09-2709-27> (in Russian).
18. Maksudov, S., 1989. *Poteri naseleniya SSSR* [The loss of the Soviet population]. Benson (in Russian).
19. Nikolsky, V. M., 2003. Represyyna diyal'nist' orhaniv derzhavnoyi bezpeky SRSR v Ukrayini (kinets' 1920-kh – 1950-ti pp.) [The repressive activities of the state security of the USSR in Ukraine (the end of the 1920-1950 pp.)]. *Istorko-statystychnye doslidzhennya* [Historical and statistical research]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).
20. Ptukha, M. V., 1987. *Naseleniye Ukrainy do 1960 g.* [The population of Ukraine until 1960]. *Sovetskaya demografiya za 70 let* [The Soviet demography during 70 years]. Moscow, pp. 46-64 (in Russian).
21. Ptukha, M. V., 1960. *Ocherki po statistike naseleniya* [Essays on population statistics]. Moscow (in Russian).
22. Terlets'ka, I., 2010. Derzhavnyy teror v USRR-URSR periodu stalinizmu u vitchyznaniy istoriografiiy pochatku XXI st. [The state terror in the USSR in period of Stalinism in Soviet historiography at the early 21st century]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KGB* [Archives of the VUChK-GPU-NKVD-KGB]. Kharkiv, No 2, pp. 403-417 (in Ukrainian).
23. Wheatcroft, S. *Pokazateli demograficheskogo krizisa v period goloda v SSSR* [Indicators for demographic crisis during the famine in the USSR] [Electronic resource]. Access: URL: <http://www.rusarchi-ves.ru/publication/wheatcroft-pokazateli-demografy-crisis-go-lod-sssr> (in Russian).
24. Biraben, J.-N., 1960. *Essai sur Revolution demographique de l'URSS* [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/pop_00324663_1960_num_15_5_6752.
25. Lorimer, F., 1946. *The population of the Soviet Union: History and Prospects*. Geneva.
26. Wolowyna, O. Holodomor losses: methodological problems and research challenges. *Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukrayini: prychny, demografichni naslidky, pravova otsinka* [The Famishment of 1932-1933 in Ukraine: reasons, demographic consequences, legal evaluation] [Proceedings of the International Conference]. Kyiv, pp. 278-291 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 5.01.2016